

SA 4. BATALJONOM 2. PROLETERSKE BRIGADE

Krenuli smo u Srbiju. Maršujemo čas brzo, čas polako. Nalazimo se u selu Rakitnom. Naredno selo je Striževo. Treba da pređemo preko snežnih nameta. Mi ćemo proći, ali natovareni konji? Za njih će biti vrlo teško.

Mučan je bio ovaj put. Šuljali smo se i konji su se prevrtali. Razasuti tovari pomešali su se u snegu. Smrznuti prsti boraca pretraživali su ih. Na jednoj strmini otisnuo se borac. Kotrljao se i nestao u snegu. Sporečkaše se ko će da ide. Niko od boraca nije želeo da se spušta u ambis, jer je odozdo bdio gotovo nemoguće izaći na usku stazu. Sekretar partijske organizacije u četi pogledao je dvojicu komunista i oni su razumeli. Bez reči spuštali su se oprezno lupajući po pokorušenom snegu svojim petama i sigurno silazili dole.

Kolona je krenula i preko oštrog visa čelo je videlo zamagljenu kotlinu koja se pela prema Konjicu, a dole je Mostar bio uvijen maglom. Sunce je grejalo planinske visove i gornje slojeve izmaglice u kotlini. Pristigli su nas dobrovoljci iz ponora; išli su sa drugom koji se beše otisnuo. Pravda se: »Bio sam u snu i samo sam osetio da mi nesta tla ispod nogu«. Nije se mnogo ugruvao. Stigli smo na Neretvu i najbliži smo Mostaru. Pruga nas je naročito obradovala. Odavno je nismo videli. (U odnosu na onu usku Šipadovu, ova nam se učini vrlo širokom; kao da je normalan kolosek.) Zurili smo prema njoj. Čuli smo huk-tanje voza koji je dolazio iz Drežnice. Hteli smo da ga prestignemo, da razvojimo šine i da ga skrenemo u brdo, ali nam je umakao. Ja i Miščević, zvani Doktor, pokušali smo da razvalimo prugu, ali se golim rukama nije moglo. Kad je voz naišao ležali smo u jarku, a kada je prošao zapucali smo za njim i on se izgubi iza prve okuke. Tužno smo gledali u dim koji je ostavila lokomotiva.

U daljini su svetlucala jedva vidljiva svetla. Verovatno je to bio Mostar. Prema stanici Drežnici čula se borba koja donosi po neki jauk i pucanj. Od Mostara primetismo pokretne svetiljke. To su bili kamioni. Izdužena kolona od 80 kamiona bledim svetlom izdužila se nekoliko kilometara. Ova noć je prošla bez borbi kod 4. bataljona. U zoru smo primetili da su kamioni došli u visinu našeg bataljona. Ulazeći u tesan klanac Neretve, na čelo izbiše dve tankete. Gledali smo ih: ogromne gume, pokrivene čelikom; oprezno su prelazile metar po metar. Kad su otprilike došle prema Drežnici u kojoj se čula paljba iz bunkera, zaustavile se i postale odlična meta za naše tobdžije koji su bez promašaja gađali. Prva tanketa se upalila, a druga se vratila prema kamionima i tu ostala. Pretpostavljali smo da ćemo imati tešku borbu sa ovom pridošlom kolonom i da će nam ona biti prepreka kod prelaska Neretve, ali sam imao utisak da iz kamiona nije ispaljen ni metak prema nama. Opalili smo nekoliko rafala na kamione. Jedan se od njih upalio i odmah smo jednu četvu spustili do same Neretve. Talijani su bili svi u jarku pored puta.

Kamion, pogođen u rezervoar benzina, goreo je. Borci se počеше slobodno kretati. Neke naše jedinice već su prešle reku i došle do kamiona. Talijani nisu davali otpor. Jedino su pucali oni iz bunkera u stanici Drežnica. Oni sa puta, koristeći okuke, bežali su prema Mostaru, ali ne putem već koritom same reke. Verovatno su ih na putu oficiri sprečavali pa su našli ovaj izlaz. Oružje nisu bacali ali nisu ni pucali u nas iako smo se gledali preko Neretve. To smo iskoristili i žurili prema skeli. Verovali smo da ćemo ih stići. Tako je i bilo. Ubrzo smo prešli na drugu stranu Neretve i zauzeli položaje u selu Jasenjani.

16. februar 1943. godine. Sunce upeklo, a mi se rasporedili po kršu. Prolazeći pored kamiona napunili smo rančeve raznim potrebama. Mislili smo da više nikad nećemo prelaziti Neretvu. Idemo prema Srbiji! To je naša želja još od dana kada smo prelazili Uvac, nada da ćemo se brzo vratiti. Voleli bismo da ovakvi stignemo tamo: čisti, obučeni, odeveni kao prava vojska.

Opremu koju smo zaplenili na putu uputili smo prema Prozoru i Jablanici. Ispržilo nas planinsko sunce i vetrovi, a život bez krova pod vedrim nebom opalio nas je više nego one koji žive u selima. Bili smo crniji nego ostali s kojima smo se sretali. Beonjače svetle, pa smo svakom seljaku čudni. Prvi susret s neprijateljem bile su granate haubice. Jedna je eksplo-

dirala pored samog Mike iz Bagrdana, ali stena iza koje se zaklonio nije ni osetila ovaj udarac, samo je pocrnela sa južne strane. Mika je posle eksplozije pljeskao po ogaravljenoj steni zahvaljujući se hercegovačkom kršu za koji do tada nije imao ni jedne pohvalne reči.

Selo iza nas pretvoreno je u ruševine. Unezvereni ljudi čiji se glasovi mešaju sa lavežom pasa i rikom goveda, daju užasnu sliku. Neprijatelj ne prestaje da tuče selo, a mi iz škrapa gledamo ovaj strašni prizor. Iz zaklona nas nisu pomerili ni avioni ni haubice. Posle ovih napada polazili su četnici na naše položaje, misleći da nijedan borac od nas nije preživeo napad artiljerije i aviona. Mi smo pak posle svakog artiljerijskog napada odbijali juriše četnika.

Nismo ostali dugo u ovom selu. Došlo je naređenje da se vratimo u Prozor. Nazad u Bosnu preko Neretve! Borci su doznali da su Nemci ugrozili našu zaštitnicu sa ranjenicima i da bataljon 4. proleterske brigade vodi krvavu borbu za Vilića gumno. Zamenik komandanta naše brigade, Lune, požurivao nas je, a zatim sa Sredojem krenuo napred, ka Vrhovnom štabu gde će dobiti zadatak za brigadu. Poslednji borac iz našeg bataljona prešao je most. Sreten Penezić i inž. Smirnov pripremali su ga za rušenje. Gledao sam sanduke eksploziva koji su vezivani za oporak mosta. Posle izvesnog vremena most je poleteo u vazduh, a zatim prema reci. Neretva je sada još penušavija nego što je bila pre rušenja mosta.

Stigli smo Luneta. On nam je iznosio utiske iz razgovora sa drugom Titom; objasnio nam je zadatak i situaciju na frontu. Lune je bio sav ozaren. Jedino on i Sredoje nisu bili umorni u našoj koloni. Izgledali su nekako svežiji od svih nas, kao da nisu marševali s nama. Bodrili su borce iako nas je čekao protivnapad i to protiv Nemaca.

Naš pravac pokreta je selo Pidriš; treba da zaustavimo i proteramo Nemce. Ne dozvoliti im da uđu u Prozor! U protivnom, ranjenici bi bili odsečeni od operative grupe. Zapljenjeni kamioni u Prozoru i Jablanici ubrzavali su naše prebacivanje. Borci, natovareni zapljenjenim rančevima na Neretvi, teško idu. Ostavljaju i neke tada korisne stvari. Komandant našeg bataljona Petar Grahovac protestuje i veli: »Tražićete vi to što bacate, ali ga nećete naći.«

Lune je na čelu naše kolone. Koristeći se kamionom, došao je ovde pre nas. Našli smo ga pored artiljeraca koji su topovske

Druga proleterska brigada prelazi Bistricu, aprila 1943. godine

cevi okrenuli prema Gornjem Vakufu. Topovi su nam ulivali neku nevidenu snagu. Pored njih je Gavriljčenko, komandant artiljerije. Primećujemo kraj svakog topa gomilu artiljerijskih zrna, tako lepo maskiranu da se gotovo i ne vidi. Tada sam prvi put video toliko topova na položaju, mada ih je i pre bilo dosta ali im se nismo radovali — jer su gađali nas. Noć se počela spuštati, a mi već zamišljamo veliku podršku artiljerije. Stvaramo sliku panike kod Nemaca. Kad im zatrešti ovolika snaga, biće milina.

U jednoj uvalici ja i Grahovac čitamo naređenje za napad i gledamo u daljinu veliki broj vatri. U naredbi je, pored ostalog, pisalo da po svaku cenu treba Nemce odbiti. Ukoliko to ne učinimo, neke jedinice i ranjenici neće doći do Neretve. »Nemci se moraju odbaciti prema Bugojnu« — stajalo je u naređenju. U ovom napadu učestvuju sve naše jedinice.

Bili smo ubeđeni da se put za Srbiju menja. Mostovi su •dignuti i tu nema prelaza. Svaki naš borac je mislio da u ovom jurišu otvaramo put. Niko nije verovao da nas put vodi preko porušene konstrukcije mosta. Napad na nemačke položaje izvršili su premoreni borci posle ponoći; u toku dana neke jedinice su zaustavile napredovanje Nemaca, ali oni nisu odstupali. Ostali su tu blizu. Borci su iz sna uletali u juriš. Tri su nam borca poginula. U toplo nemačko sklonište, iz kojeg smo ih malo pre isterali, smestili smo ranjenog Bastu. Nešto ga je žuljalo i on zajeca. Ispod njega je bilo 6—7 ručnih bombi koje Nemač nije imao vremena da baci.

U zoru su preko naših glava fijukala artiljerijska zrna. Ta snažna podrška podigla je borce iz sna i umorne ih pokrenula da gone neprijatelja dok traje daha. Mogli smo u toku dana pratiti kako se Nemci kriju od eksplozija. Ukopavali su se, a naši drugovi su se smejali. Odnos u artiljeriji bio je na našoj strani. Naš 1. bataljon zarobio je nemačkog majora koji je, kažu, jahao na belom konju i upao u našu zasedu. U napadu su učestvovali i naši tenkovi. Njihovo brujanje natera Nemce da napuste položaje pre juriša i da pređu u panično bekstvo.⁴ Jureći za Nemcima, naš bataljon je došao do prvih kuća Gornjeg Vakufa. Sokaci u ovoj bosanskoj kasabi i glavni put koji vodi kroz njega za Bugojno bili su prepuni Nemaca. Svi su gledali prema Bugojnu. Na žalost, naša artiljerija nije pratila ovu situaciju. Po Nemcima u G. Vakufu tukli smo samo iz pušaka i mitraljeza. Naš protivkolac, tek što se namestio za dejstvo, morao je da beži. U ovom momentu bio je potreban snažan udar naše artiljerije i rezultat ove borbe bio bi sličan onom u Prozoru. Ovu svoju veliku pobedu nismo uspeli da završimo, blagodareći nemačkoj avijaciji. »Štuke« i »dornijeri« spasli su Nemce od potpune katastrofe. Nalet »štuka« na naš istureni bataljon bio je snažan. Avioni su leteli vrlo nisko, a i otkriveni teren omogućio im je da gađaju pojedinačne ciljeve. Gledamo Nemce koji sporije odstupaju. Pokušavaju da se srede i na kosama primećujemo da počinju protivnapad. Iz prvog bunkera koji smo zauzeli naši borci odstupaju.

»Štuke« su se okomile na naš protivkolac. Cvetić je pripremio oružje za pokret. »Štuke« su nad njim. Poplašeni konji prosto nose Cvetića koji se čvrsto drži za uzde. Konji menjaju

¹ Takvo bekstvo i paniku nisam video do kraja rata čak i u periodu rasula nemačkih jedinica.

pravac kretanja sve dok nisu zašli u šumu. Zbog učestalih napada aviona morali smo ubrzo da napustimo položaje. Iza nas Nemci odmah zauzimaju bunkere i polako idu kosom. Od umora (i našeg i njihovog) preciznost gađanja je vrlo mala.

Komandant Grahovac pokušava da sredi bataljon. Nije želeo da siloviti juriš pretvori u poraz. Da bi držao bataljon, Grahovac pojedinačno zaustavlja borbe. Sebe je izložio velikom riziku da bude pogođen iz aviona koji su neprestano nadletali. U jednom takvom iznenadnom naletu aviona pao je Grahovac, komandant 4. bataljona koji je do tada pet puta ranjavan. On se kao kadrovac borio protiv Nemaca u redovima bivše jugoslovenske vojske sa odvažnim oficirima i vojnicima koji preprečiše Nemcima slobodan ulazak u Užice. U toj borbi Pero Grahovac je bio ranjen i građani su ga preneli u užičku bolnicu krišom od Nemaca. Čim se formirala 1. užička partizanska četa on se preko naših simpatizera javio sa neizlečenom ranom. (U bolnici je ležao pored Bore Baruha koji je tu donet pod tuđim imenom.) A kada je Užice oslobođeno on je otišao u partizane. Retka je bila borba da Grahovac u nju nije prvi ulazio i brzo je kao hrabar i dobar drug među Užičanima postao popularan. Drugovi su ga predložili za komandira čete, a docnije i za komandanta bataljona. Uz to je bio i dobar komunista. Nije bio redak slučaj da poturi svoj život u borbama koje su bile teške i tražile odvažnog čoveka. Borio se da svaki zadatak izvrši do kraja. Za njim je bataljon tugovao i on je našem bataljonu u narednim teškim okršajima nedostajao. To je treći komandant našeg bataljona,² čovek koji se prosto rodio za ovakvo vreme. O njemu je pomoćnik komesara brigade Krcun napisao najlepše što se može reći za jednog komandanta u proleterskoj brigadi.

Smrt našeg komandanta bataljona toliko nas je preokupirala da nismo toga momenta bili svesni naše velike pobede za ranjenike. Nismo osetili ni juriš koji nas je doveo do Gornjeg Vakufa. Sve smo zaboravili gledajući mrtvog komandanta čija je velika želja bila da se vrati do Užica, do bolnice u kojoj je ležao i poseti lekara koji ga je lečio, a prebacivao mu što nije bežao kući kao i ostala vojska, govoreći: »Vas komuniste trebalo je pobiti. Vi ste krivi za sve ovo«. Zeleo je Petar Grahovac da pogleda i bolničare koji su prema njemu bili pažljivi. Sve su to

² Prvi komandant bataljona bio je Miodrag Milovanović Lune, koga je posle ranjavanja na Gatu zamenio Nikola Ljubičić, a ovoga je posle ranjavanja na Grahovu zamenio Pera Grahovac.

sada ostale samo želje. Petar je ostao na desnoj strani Neretve, odakle smo krenuli na juriš. Bataljon je bez komandanta krenuo ponovo na Neretvu. Došli smo na mesto gde smo na putu iz Jasenjuna prešli Neretvu kod Jablanice. Ovoga puta preći ćemo nemirnu reku preko porušenih mostova.

Na drugoj obali Neretve vidimo veliki broj četnika. Čuju se njihove trube. Videli smo padobrane kojima su bacani iz aviona: hrana, odeća i oružje. To su im Italijani i Nemci pružali pomoć. Ja i Aleksa Dežović, politički komesar brigade, prolazimo pored Neretve da tražimo pogodan prelaz, ali njega na ovoj velikoj reci nema. Gađaju nas, a mi se zaklanjamo. U toku noći prvo su krenuli Dalmatinci pa mi. Uspeli smo da pređemo preko konstrukcije koju je duboko zalivala voda. Spretno sa puškom kroz brzu maticu prešli su Dalmatinci. Naš 3. bataljon susreo se sa kolonama četnika i naterao ih u panično bekstvo. Te noći videli smo ogroman broj vatri i slušali pesme koje su pevali četnici. Među njima je bio veliki broj prisilno mobilisanih i naših simpatizera. Nisu bili voljni da se bore protiv nas. Bežali su pre samog sukoba s nama i pronosili paniku kroz četničke redove. Kada smo ih zarobljavali izražavali su ogorčenje što moraju da se bore protiv partizana umesto protiv Nemaca ili ustaša. Mislim da su oni odigrali priličnu ulogu u prelazu naših jedinica preko Neretve. Inače, njihovi položaji bili su odlični i da su bili odlučni za borbu, teško bismo postigli uspeh koji je sledio preko Prenja sve do Kalinovika.

Jevrem POPOVIC JEŠA